

---

*К.Ю. Райда,
провідний науковий співробітник
Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України*

ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ “ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА” В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ ТА ФУТУРОЛОГІЇ. “ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО”: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ? *

Якщо завданням філософії є осмислення того, що відбувається в навколишньому світі, мусимо визнати, що предметом теоретичних дискусій повинен бути і зміст понять, за допомогою яких людство намагається визначити певні зрушення, історичні обставини і спрямування соціальних, політичних та економічних змін. При цьому ми постійно відчуваємо потребу в уточненні узагальнюючих понять. Одним з подібних і найбільш дискусійних термінів сучасної соціологічної, філософської та політичної думки і є сьогодні поняття “інформаційне суспільство”.

Говорити про інформацію як про головну ознаку сучасного світу, про те, що ми почали жити в інформаційній добі, у так званому електронному суспільстві, в глобалізованій інформаційній економіці та створених ними системах віртуальних реальностей почали ще у другій половині ХХ століття. Відтоді ідея “інформаційного суспільства” заповонила не тільки уяву футурологів, бізнесменів та політиків. Урядові кола Японії, наприклад, прийняли концепцію “глобального інформаційного суспільства” як концепцію розбудови власної економіки і суспільно-економічної інфраструктури ще на початку 70-х років минулого століття, а згодом і Європейській Союз промовами своїх речників визначив спрямування свого розвитку у цьому напрямку.

Підставою виникнення таких ідей і такої позиції була єдина, загальноновизнана усіма теоретиками та критиками концепції інформаційних перетворень теза щодо особливої ролі інформації в сучасному світі. Проте вже у визначеннях характеру впливів інформації на соціальні, економічні і політичні відносини ця єдність раптово зникла, залишивши по собі численність дискусій і теоретичних суперечок. Причиною останніх було небажання окремих дослідників опинитися в ролі засліплених провозвісників сучасної технологічної революції, захоплених ідеєю перспективності й однозначного ствердження абсолютної позитивності новітніх змін у соціальних структурах. Вже 80-ті роки минулого століття позначилися відомою дискусією щодо наслідків так званої мікроелектронної революції та впливів інформаційних технологій (сперечалися щодо можливого приходу доби празності, абсолютно автоматизованого виробництва та відходу у минуле важкої праці); у 90-х з’явилася тема Інтернету як інформаційної супермагістралі і передумови “кіберсуспільства”, почали серйозно дискутуватися проблеми “електронної демократії” та онлайн-співтовариств. Проте однастайності у цих дискусіях немає і досі.

Загалом на сьогодні вже можна виокремити коло західних авторів, які у своїх концепціях надали більш менш строгу концепцію розуміння інформаційних впливів на соціальну структуру сучасного суспільства. І першим тут, безперечно, слід згадати Деніела Белла. Адже саме у його працях було започатковане обговорення проблем трансформації так званого фордистського суспільства у постфордистське, де джерелом і умовою успіху вважалося вправне керування інформацією. Потім теорію Мануеля Кастельса щодо інформаційного капіталізму у так званому мережевому суспільстві. Також концепцію Герберта Шілера щодо потреби розвинутого капіталізму в інформації та маніпулюванні останньою, вчення Юргена Габермаса щодо занепаду сфери громадського і, водночас, позбавлення інформації вірогідності, ідеї Ентоні Гідденса про “рефлексивну модернізацію” (де роль інформації вбачається, насамперед, у спостереженні та контролі за

суспільною діяльністю). Нарешті, концепції постмодерністів, таких як Ж.Бодріяр, З.Батман, Ж.-Ф. Ліотар, М.Постер, Дж.Ваттімо та ін., де особлива увага надається зрушенням в модальностях спілкування, збільшенням факторів змінності, дезорієнтації та гри, звертанням поняття реального, зникненню смислу, автентичності тощо.

Предметом дослідження у серії статей, що пропонуються до розгляду, і є сукупність ідей цих авторів по відношенню до справедливості наголосу на виникненні особливого нового специфічного типу суспільства – “суспільства інформаційного” і, водночас, вірогідності протилежної позиції, де інформатизація розглядається як тільки одна, і далеко не вирішальна характеристика функціонуючих соціальних систем.

По відношенню до концепції одного з перших дослідників, які почали говорити новомодною мовою інформаційної революції, Д.Белла, така дилема обертається, насамперед, взаємовідношенням понять “інформаційного суспільства” та “постіндустріалізма”.

Започаткувавши наприкінці 50-х років ХХ століття термін “постіндустріалізм” по відношенню до системи капіталістичного устрою, він наголосив на центральній ролі інформації у проектах та своєму баченні майбутніх соціальних відносин. Після видруку в 1973 р. “The Coming of Post-Industrial Society” кожна більш менш серйозна спроба західних дослідників сформулювати концепцію “інформаційної доби”, або ж “інформаційного суспільства”, повертала її автора до ідей Д.Белла, а перевидання його праці у 1999 році було викликано численними ствердженнями та суспільним визнанням того, що змістовність і систематичність вищезазначеного дослідження гарвардського професора може бути порівняна тільки зі справжнім академічним звершенням. Однак, згодом з’явилися й інші оцінки. Численні критики концепції Д.Белла і, зокрема, один з найпринциповіших її супротивників К.Кумар, виголосили, що Д.Белл виконав “хорошу погану роботу”, роботу, яка перетворилась на підґрунтя хоча й надзвичайно популярних, проте інтелектуально худосочних, аналітично безпорадних книжок Елвіна Тофлера, Ніколаса Негропonte та Джона Несбіта.

Д.Белл, як відомо, вважав, що те нове суспільство, в якому розпочинали своє життя громадяни високо розвинутих країн другої половини минулого століття, хоча і мало свої особливі відзнаки, перш за все, характеризувалося збільшенням кількості та якості інформації. З іншого боку, він підкреслив і те, що якісні зрушення у такому, постіндустріальному суспільстві відбуваються не просто внаслідок збільшення звичайної інформації, а внаслідок збільшення інформації особливого типу – знання.

На противагу тоталітарним та холистичним теоріям розуміння суспільного розвитку, Д.Белл довільно і без чіткого та зрозумілого обґрунтування ствердив в якості реально існуючого розподіл, певну незалежність соціальної структури, політики і культури у так званому постіндустріальному різновиді суспільства. І хоча постіндустріалізм, на його думку, виникає саме внаслідок змін соціальної структури, а розвиток останньої безумовно ставить питання перед політикою та культурою, всі головні зміни та зрушення, як це зазначив американський дослідник, не варто розглядати так, наче вони відбуваються в одній зі сфер, а потім впливають на всі інші. Економічні зміни, як це ствердив Д.Белл, далеко не автоматично викликають зміни в політиці та культурі. Одна справа – соціальна структура, до якої він відносив і економіку, і зовсім інша – політика. Ця теза перетворилась на наріжний камінь усієї його концепції, однак згодом саме вона викликала і першу хвилю критики інших дослідників.

Загалом Д.Беллу завдяки такому розподілу на певний час вдалося залишити поза увагою питання про те, яка саме ступінь зрушень в одній сфері може викликати певні зміни і в інших сферах. Проте саму висхідну позицію американського мислителя щодо радикального розподілу та незалежного функціонування різних сфер постіндустріального суспільства й наступну ідею щодо розпаду загальної системи цінностей у такому суспільстві було проголошено її критиками навіть усвідомлено лиходійською. Пітер Стейнфелс, автор праці “Неоконсерватизм” (1979 р.), наприклад, у цьому зв’язку

неодноразово стверджував, що Д.Белл так і не спромігся облишити усвідомлення і загальне розуміння суспільного організму як єдиного цілісного феномену, і постійно повертався до інтерпретації цієї проблеми у своїх наступних численних статтях, працях та виступах.

Постіндустріальне суспільство, за Д.Беллом, виникає завдяки змінам саме соціальної структури, змінам в економіці, структурі сфери зайнятості та системі стратифікації. Звідси і типологію суспільного устрою він бачив у вигляді певного порівнювання відповідного різновиду найманої праці – відповідному типу суспільства. Сільськогосподарської праці – індустріальному суспільству, мануфактурної праці – індустріальному суспільству, й, відповідно, появу постіндустріального суспільства вбачав пов'язаною, передусім, зі змінами зайнятості у сфері послуг.

Багато в чому використавши ідеї М.Вебера, який про індустріалізацію говорив ще наприкінці XIX століття, і підхопивши концепцію раціоналізації як усвідомлення ролі принципу ефективності суспільного виробництва, Д.Белл збільшення продуктивності праці, застосування нових технологій та раціоналізації виробництва пов'язав через розподіл ресурсів у відповідності до принципу найменших витрат, взаємозамінності, оптимізації та максимізації зі змінами в структурі зайнятості – з відтоком робітників зі сфери виробництва до сфери послуг. Мірою входження в постіндустріальну фазу розвитку, на думку Д.Белла, кількість робітників, зайнятих у промисловості, зменшується настільки, наскільки це дозволяє система “підприємств–роботів” і виробництва, заснованого на абсолютній автоматизації; водночас із цим процесом відбувається постійне зростання продуктивності праці на основі раціоналізації виробництва та підвищення його ефективності; завдяки цьому відбувається постійне зростання багатства, яке може бути витраченим й на задоволення нових потреб; а звідси й береться нескінченне підвищення кількості робочих місць у сфері послуг.

Постійні вилучення робочої сили з первинного (сільськогосподарського) та вторинного (промислового) сектора економіки розглядаються в даному випадку в якості позитивного фактора, внаслідок відбування такого процесу передбачається “забування” суспільством важкої фізичної праці й занепад радикальних політичних течій, зокрема марксистської політичної активності (адже як може пролетаріат боротися за свої інтереси, якщо він у контексті вищезазначених дій просто зникає?). Отже, наголошуючи, що в доіндустріальному суспільстві головна роль належала взаємодії людей з природою і чинником прогресу виступала звичайна мускульна сила; в індустріальну епоху за умови домінування техніки життя людей перетворилося на взаємодію з трансформованою природою, Д.Белл доходить висновку, що в постіндустріальному суспільстві, і саме у секторі послуг, головну роль починає відігравати інформація. І банкіри, на його думку, за допомогою інформації регулюють грошові потоки, і терапевти ведуть діалог з пацієнтами, керуючись певним знанням, і виробники реклами, – якщо розібратися детально у їхній діяльності, – лише передають, наголошують і стверджують пріоритет певних образів та символіки. В термінології зрілого Д.Белла знаходимо визначення трьох різновидів праці – “здобуваючої”, “мануфактурної” та “інформаційної”. Збільшення “білих комірців” (учених, інженерів, фахівців в медицині, освіті, наукових дослідженнях, керуванні економікою) в якості експансії нової інтелігенції прогнозувалося американським дослідником навіть в конкретних параметрах (на кінець 1980-х років минулого століття передбачалося збільшення цього сегменту аж до 30% від усієї робочої сили). А з цією експансією пов'язувалися і надії на розвиток позитивних факторів постіндустріалізму: якісних змін й запровадження наукового планування розвитку, гуманізації суспільних відносин, усвідомленням значною частиною громадян чітко сформульованого суспільного інтересу тощо.

Втім, і ці ідеї Д.Белла були в прямому сенсі просто знецінені його критиками. На думку Френка Уебстера, Д.Белл вибудовував свою теорію на доволі тривкому підґрунті. Не існує ніяких іманентних причин, які б змусили зростання в суспільстві кількості

спеціалістів вищої кваліфікації однозначно пов'язати з початком “нової інформаційної доби”; а у міркуваннях Д.Белла ми розпізнаємо на диво знайомі форми соціологічного аналізу, заснованого на технологічному детермінізмі, стверджує Ф.Уебстер. І особливо сумнівними йому видаються декілька тез Д.Белла: перша, пов'язана з тим, що технології начебто можуть розглядатися в якості принципово визначальних факторів соціальних трансформацій; і друга, згідно з якою технології можуть розглядатися до певної міри відокремленими від соціального устрою. І де ж у цьому випадку залишаються люди, капітали, політика, класи, інтереси, запитує Ф.Уебстер... І дійсно, сьогодні міркування Д.Белла багато у чому можуть видатися спрощеними. Адже навряд чи можна стверджувати, що технології як “збудник” певних зрушень та трансформацій абсолютно незалежні від соціальних відносин. Де ж тоді поділися б сили та цінності, які визначають бюджети, заплановані на дослідження та розвиток? Де зникають пріоритети корпорацій з інвестування та поновлення виробництва? За якою межею зникають ті переваги, що надаються урядами високорозвинутих країн тим чи іншим проектам розвитку економіки та соціальної сфери?

У випадку критики Ф.Уебстера, К.Кумара, М.Яновича, Б.Кляйнберга та інших дослідників ідеї Д.Белла потрапили не тільки в ситуацію заперечення подібно до ідей А.Сен-Симона та О.Конта, які створювали свої праці ще на перших стадіях індустріалізації, наприкінці XVIII сторіччя, а сьогодні критикуються практично в усіх підручниках з соціальної філософії та соціології. Д.Беллу нависли ще й ярлик “інтелектуального консерватора”. Здавалося б, що можна бути водночас інтелектуально консервативним й коректно пояснювати радикальність соціальних зрушень, які, начебто, призводять до виникнення суспільства нового типу. Але не у випадку з ідеями Д.Белла, стверджує у цьому зв'язку Ф.Уебстер. Своїми запозиченнями з М.Вебера та застарілих ідей технологічного детермінізму Д.Белл тільки насторожує читачів, його ж аргументи засвідчують самі по собі не розрив нового постіндустріального (інформаційного) суспільства з минулим, а, скоріше, певну спадковість системи новітніх відносин від колишнього індустріального світу. У чому ж насправді полягає новизна постіндустріалізму, якщо у новітньому суспільстві так само домінують ті самі визначальні процеси класичного індустріалізму? – приєднується до Ф.Уебстера і Кришан Кумар у своїй відомій праці “Багатство та прогрес: соціологія індустріального та постіндустріального суспільства” (1978 р.).

Ствердження певної залежності збільшення продуктивності праці від соціальних структур і висновок про те, що існує необхідність підтримування такої продуктивності на певному рівні для збереження постійного розвитку сектора послуг перетворює теорію Д.Белла на різновид соціологізованої, або комунітарної свідомості, стверджує Ф.Уебстер. Оскільки однією з головних тез Д.Белла є твердження щодо визначальної ролі певної якості свідомості у постіндустріальному суспільстві, свідомості, яка до певної міри продукує скептичне ставлення до економічних факторів і, водночас, моделює необхідність розвитку економіки, ми опиняємось у певній невизначеності: чи живемо ми так само, як і жили раніше в індустріальному суспільстві (хоча й зі збільшеною кількістю робітників у сфері послуг), чи вже давно подолали межу його трансформації у постіндустріальне? Відповідь Ф.Уебстера на це запитання є однозначною: навряд чи варто говорити про постіндустріальне суспільство, якщо існування і розвиток автоматизованої та виробничої системи, як це стверджує Д.Белл, є необхідною умовою будь-яких індустріальних змін.

Інші принципові критики Д.Белла, зокрема, Джонатан Гершуні та Ян Майлз, піддали негації й інші конструкції концепції постіндустріального суспільства. Як ми вже згадували, головним фактором появи постіндустріалізму Д.Белл вважав зростання сектору послуг в економіці з одночасним скороченням промислового та сільськогосподарського секторів. Причому останні два сектори певним чином субсидують сектор послуг, де використовується усе те, що заробляється у сільському господарстві та промисловості. Проте детальне дослідження розвитку економік високо розвинутих країн Західної Європи

та США засвідчує, що найбільш вражаючі зміни були зафіксовані не у зв'язку з перетіканням робочої сили до сектору послуг із сектору промисловості, а подібної трансформації, насамперед, сільськогосподарського сектору. Адже навіть щодо Великобританії не можна стверджувати, що сфери зайнятості населення протягом останнього століття змінювалися послідовно внаслідок збільшення ефективності та продуктивності праці (зайнятість в промисловості протягом доволі тривалого часу у Великобританії залишалася доволі стабільною, а колапс промисловості й відтік робочої сили був викликаний, перш за все, рецесією та урядовою політикою 1980-х років, а також фемінізацією робочої сили). З іншого боку, виокремлення відстороненого характеру сектору послуг по великому рахунку є умовністю класифікації, яка реально можлива лише теоретично. Така умовність була викликана відповідним розумінням відмінностей різних сфер економіки, де вважалося, що продукт перших двох сфер, сільського господарства та промисловості, матеріальний, він виробляється, продається та використовується у певний спосіб, в той час, як послуги – нематеріальні і не мають довготривалого існування. Звідси Д.Белл і змальовував постіндустріалізм як стадію розвитку, де робота у сфері послуг виступає протилежним виробництву товарів, як певна взаємодія людей, що має інформаційний та нематеріальний характер. Дж.Гершуні та Я.Майлз у своїх працях і, зокрема, у книзі “Зміни зайнятості в індустріальних суспільствах” (1983 р.) натомість довели, що за умови більш глибокого аналізу соціально-економічних відносин стає зрозумілим: зайнятість у сфері послуг, що визначається як сфера виробництва нематеріального й ефемерного продукту, не може обмежуватися лише третинним сектором. Так, наприклад, бухгалтер, що працює у банку, може бути віднесений до сектору послуг, а бухгалтер, який працює на електронному підприємстві – до індустріального сектору, хоча їхня праця практично нічим не відрізняється. Категоризація праці в даному випадку не дає можливість чітко виявити тип роботи, що виконується, і внаслідок багатьох з тих, хто товари не виробляє, можуть бути віднесені до первинного і вторинного секторів, а ті, хто його виробляє – навпроти, до сектора послуг. У відповідності до розрахунків Дж.Гершуні та Я.Майлза, більш ніж половина зростання зайнятості у сфері послуг є не чим іншим, як наслідком “внутрішнього секторного зростання третинності, а не результатом міжсекторних переливань”. Зрештою, коректність такого розподілу на окремі сектори, коли вважалося, що один або ж два з них є абсолютно виробничими, а третій – це тільки сектор споживання – була поставлена під сумнів. Дж. Гершуні, наприклад, акцентуючи на тому, що збільшення кількості працюючих у сфері послуг багато в чому залежить від сутності розвитку процесів розподілу праці, врешті решт зробив висновок щодо існування системного зв'язку між вторинним і третинним секторами, і, відповідно, неправомірності абсолютного розриву в інтерпретації взаємозв'язку різних сфер життєдіяльності суспільства, як це знаходимо в концепції Д.Белла. Власне, подібний розподіл може мати місце лише як теоретична ймовірність. В реальності ж усе відбувається дещо інакше: хоча у третинному секторі й не має безпосереднього виробництва товарів, значна його частина все ж таки пов'язана з процесами їхнього виробництва. Розподільча, дистрибутивна індустрія, хоча сама по собі не виробляє матеріальних предметів, однак у своїй сутності – невіддільна від процесів їхнього вироблення: адже якщо товари не будуть продаватися – вони не будуть й вироблятися. Навіть освіта, яка, згідно з ідеями Д.Белла, є класичним прикладом послуг, що використовує певні ресурси, насправді своїм існуванням й розширенням, якісними змінами насамперед зобов'язана потребами суспільства у систематизації та навчанні робочої сили, у залученні робітників до наукових досліджень, які забезпечують зростання ефективності виробництва. Категоричний розподіл суспільства на сектор, який виробляє багатства, та сектор послуг є у своїй сутності, як це вірно зауважує інший відомий критик Д.Белла, Гарольд Перкін, “героїчним надспрошенням”.

Головною вадою логіки Д.Белла, на думку Дж.Гершуні та Я.Майлза, є мислення *ex post facto*. Користуючись теоремою Енгеля, яка засвідчує, що у випадку збагачення

людина починає витратити значно більші кошти в секторі послуг, Д.Белл, на думку цих дослідників, приходиться до невірної висновку про те, що збільшення зайнятості у сфері послуг автоматично засвідчує збільшення витрат населення на придбання таких послуг. Дж.Гершуні та Я.Майлз наче “перевертають” теорему Енгеля і доводять, що Д.Белл так і не зрозумів, що ж насправді роблять працюючі в секторі послуг. Адже дійсно, робота значної частини працівників, зайнятих в секторі послуг, спрямована на підвищення ефективності виробництва товарів. З іншого боку, Д.Беллу так і не вдалося побачити тенденцію зміни самого напрямку інвестицій у сфері послуг, коли вони здійснюються не тільки й не стільки у наймання працівників, скільки у набування товарів, технічних засобів, які б могли здійснити певні операції заради полегшення побуту та існування. Формула Енгеля, якщо її вважати загалом справедливою, ніяким чином не заперечує того факту, що сама ціна послуги, яка може бути надана індивіду іншою людиною, може видатися менш пригодною, ніж ціна побутового технічного знаряддя, яке виконає ту ж саму операцію, але значно дешевше. От і виходить, що вимога послуг у вигляді товарів може впливати на виробництво новітньої техніки для забезпечення сервісного обслуговування, тобто, сфера послуг так чи інакше здійснює вплив на саму сферу виробництва суто інформаційного, або, точніше, такого, де інформація починає відігравати домінуючу роль. Виробничі послуги (інформаційна діяльність у вигляді банківської справи, реклами, надання інформації в он-лайнному режимі, комп’ютерне програмування, консультування з менеджменту) реально поліпшують розвиток економіки у багатьох сферах. І тут навряд чи можна стверджувати де більше: у промисловості, чи у сфері обслуговування населення. Інформація давно вже перетворилася на фундаментальний фактор розвитку економіки, вагоме підґрунтя у переструктуруванні усіх її галузей.

Втім, в концепції Д.Белла існує ще одна суттєва характеристика його “постіндустріально-інформаційного” суспільства: описуючи його, він відзначає не тільки зростання кількості інформації внаслідок збільшення зайнятості у сфері послуг, але й акцентує увагу на зміні якісних характеристик інформації у новому суспільстві. На думку Д.Белла, стрижневим принципом постіндустріалізму починає бути теоретичне знання. Постіндустріальне, або ж інформаційне суспільство, згідно з його уявленнями, це, насамперед, суспільство знання, яке все більше і більше перетворюється на джерело інновацій, постійно змінюючи співвідношення між наукою та технологією. Постіндустріальне суспільство, на його думку, це, перш за все, домінування теорії над емпіричним досвідом та кодифікація знання в найрізноманітні системи абстрактних символів, які можуть бути використані для того, щоби впливати на численні сфери практичного досвіду. Безумовно, сама по собі ідея доволі захоплююча. Проте і тут виникає проблема визначення того, що ж саме розуміється під феноменом теоретичного знання, і, до того ж, як визначається новизна того суспільного устрою, де таке теоретичне знання дістає наявну домінанту...

(Далі буде)

ПРИМІТКИ

* Стаття друкується в авторській редакції.